

УДК 811.161.2:801.66

РИМОВЕ КЛІШЕ ОЧИ – НОЧІ: БАНАЛЬНА РИМА В ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ**Мовчун Л. В.**

Стаття присвячена проблемі часто вживаних у поетичних текстах римових пар, за якими закріпилася назва “римові кліше”.

Ключові слова: рима, римове кліше, смисловий зв'язок, римові асоціації, національне світосприймання.

Статья посвящена проблеме рифменных пар, которые часто употребляются в поэтических текстах и за которыми закрепилось название “рифменные клише”.

Ключевые слова: рифма, рифменное клише, смысловая связь, рифменные ассоциации, национальное мировосприятие.

The article is devoted to the problem of rhyme pairs frequently used in poetical texts and called ‘rhyme tags’.

Key words: rhyme, rhyme tag, sense connection, rhyme associations, national conception of the world.

Риму в різних аспектах досліджують у літературознавстві (в історії літератури, теорії літератури / поетиці, літературній критиці, текстології; у свою чергу, з-поміж теоретичних розділів рима як об'єкт дослідження опиняється в центрі уваги віршознавства – вчення про риму, метрики, строфіки, фоніки), перекладознавстві та мовознавстві (у лінгвопоетиці, лінгвостилістиці, зокрема фоностилістиці, фонетиці, лексикографії). Літературознавці слушно зауважують, що є нагальна необхідність у “вивченні закономірностей римування з точки зору семасіології” [21, с. 12]. Смислові зв'язки між словами помітив ще автор фундаментальної праці з теорії та історії рими В. М. Жирмунський: “Об'єднуючи однакою співзвуччям два різні слова, що закінчують вірш, рима висуває ці слова стосовно інших, робить їх центром уваги і зіставляє їх у смислового відношенні одне з одним” [6, с. 79]. “Через поєднання звуків, повтори голосних і приголосних, повтори складів, через засоби вираження зовнішньої звукової оболонки слова глибше розкриваються і його семантичні зв'язки” [4, с. 69], – зазначила дослідниця поетичної мови С. Я. Єрмоленко. Сучасні віршознавчі праці вказують на семантичну функцію рими як одну з головних [24, с. 95]. Безумовність семантичних зв'язків між словами, що утворюють римову пару, підтверджують численні дослідження, наприклад, поезії Т. Г. Шевченка [7, с. 102–109; 9; 10]. А. К. Мойсієнко виявив низку смислових зв'язків у структурі поетичного рядка, які аперцептуються звукоповтором і які можуть мати: а) просторово (предметно)-предметну означуваність; б) просторово (предметно)-ітеративну означуваність; в) предметно-динамічну означуваність; г) динамічно-часову означуваність; г) динамічно-ітеративну означуваність і т. ін. [18, с. 55].

У традиційному літературознавстві і в літературній критиці загальнопоширеною є точка зору, згідно з якою один з видів рим утратив естетичне значення; такі рими начебто унеможливають “одухотворену версифікацію”, “примітивізують вірш” через свою шаблонність [14, с. 179–180; 15, с. 593; 7, с. 114], їх називають *банальними, затертими, стертими, зуживаними, зужитими, оклепаними*. На поч. ХХ ст. український письменник Осип Маковей іронічно висловлювався про механічне використання банальних рим: “Найзвичайніші рими у нас такі: *сонце – віконце* (сі дві рими нерозлучні), *дівчина – калина, рожа – гожа* і ін. Сі рими кладуться на кінці кожного рядка. Між римами і попередніми і дальшими словами не конче мусить бути логічна зв'язь, вони є лише тим клеєм, котрим склеюється вірш до купи” [16, с. 396]. За умови вмілого і доречного використання банальні рими створюють у вірші “певний семантичний підтекст, який сприяє спадкоємності в історичному розвитку поезії” [2, с. 135]. Пояснення стійкості зв'язку слів, що “ніби спаровані” [8, с. 101],

знаходять у літературній традиції (ще О. С. Пушкін скаржився: “Рим у російській мові дуже мало... *Пламень* неминуче тягне за собою *камень*” [Цитуємо за: 23, с. 112], натякаючи на обмежені канонами можливості добору слів для римування; з того часу і загальномовний римарій поповнився, і фонетичні межі римування розширилися, але в літературній практиці залишилися традиційні римопари). У 70-х рр. ХХ ст. чеський дослідник Іржи Левий висловив думку, що між певними словами (які, власне, й утворюють банальну риму), виникають стійкі асоціативно-сміслові зв'язки, а самі такі пари є національно-специфічними [12, с. 56]. На поч. ХХІ ст. у російському літературознавстві з'явилася низка праць [13; 25; 26], які, по-перше, за вищезгаданими римопарами закріпили назву *римові кліше / rhyme tags*, по-друге, уточнили критерії, за якими римопари можна відносити до римових кліше, а по-третє, спрямували напрямок дослідження самих римових кліше в національно-культурно-історичному аспекті. Сучасна наукова парадигма сприяє також і розвитку лінгвістичної теорії рими – у пропонованому нами лінгвокультурологічному контексті.

У лінгвістиці ХХ ст. утвердилася і стала беззаперечною думка, що мова – “умова, основа і продукт культури” [17, с. 8]; “мову культури” досліджували Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицька, І. О. Голубовська, В. В. Красних, В. А. Маслова, Ю. С. Степанов, В. М. Теля, В. М. Топоров, О. В. Урисон, О. Д. Шмельов та ін. У руслі лінгвокультурології актуальним є дослідження культурних концептів, “ключових слів”, що “належать до тієї унікальної для кожної культури лексики, через яку етнос самоідентифікується як колектив носіїв національної мови, що певним чином відчуває, мислить, сприймає та оцінює навколишню дійсність... Вони виступають своєрідним конденсатором колективного несвідомого” [3, с. 91–92], лінгвокультурем, мовно-естетичних знаків культури, у зв'язку з чим С. Я. Єрмоленко підкреслила необхідність “встановлення архетипів мислення, вербалізованих у мові” [5, с. 15]. Отже, лінгвокультурологічний підхід до римових кліше дасть можливість відшукати причину їхньої стійкості (окрім уже досліджених міцних семантичних зв'язків) у мовно-ментальній площині, у специфіці національного світосприймання – це і є **метою** нашого дослідження. Для цього ми виконаємо такі **завдання**: доведемо, що римопара *очі – ночі* є римовим кліше, дослідимо її в діяхронному аспекті, розглянемо додаткові етнокультурні смисли кліше *очі – ночі*.

Слова з кінцевою співзвучністю вже існують у мові, як і будь-які інші слова, а в процесі написання поетичного твору автор лише добирає їх для створення смислової цілісності тексту, проте деякі пари слів мають закріплені за ними додаткові культурні смисли; ці римопари існують у мовній свідомості й поза текстом. Досліджуючи кліше *рос. кровь – любовь* у поезії Б. Окуджави, В. С. Свиридов указав на те, що в ньому актуалізований зв'язок концептів, номінованих лексемами *кров* і *любов* [19]. Інші російські дослідники – Р. Лейбов, Т. Степанищева, І. Фрайман – однозначно стверджують, що римові кліше є фактом мовної свідомості. Дослідники вказали на характерні ознаки таких кліше: їх регулярно використовують і вони є джерелом рефлексії поетів [13]. Ми виходимо з того, що “свідомість (мовна свідомість) завжди національна” [11, с. 17], і вважаємо, що фактом мовної свідомості стають римопари, які обросли додатковими етнокультурними смислами у процесі тривалого існування в національному поетичному гіпертексті.

Існуючи в мовній свідомості, такі пари потрапляють у новий текст із уже готовим смислом, який дає ґрунт для метафоризації і побудови нових контекстів [19]. Р. Лейбов, Т. Степанищева та І. Фрайман зазначають, що римопари-кліше утворюють прототекст – зародковий текст з ознаками оформленості і відмежованості, вони є матрицею, яка містить потенційні смисли [13].

Такі римопари, як *тополі – у полі, Україна – руїна, кров – любов, очі – ночі*, не просто кліше, мовні стереотипи, вони є мовними знаками, які містять додаткову культурну інформацію. Кліше *очі – ночі* належить до тих одиниць, що “акумулюють певні “кванти” знання культури” [5, с. 7], “відіграють роль своєрідних кванторів, центральних точок, що організують великі культурні шари” [3, с. 92]. Між словами, що формують римове кліше, встановлюється різновид звукосмислового зв'язку – міцні римові асоціації. Римопара *очі – ночі* сприймається і відтворюється цілісно, вона створює сконденсований образ (про схожу пару – *воля – доля* – писала С. Я. Єрмоленко [5, с. 95–96]).

Слова *очі* і *ночі* об'єднані за ознакою “темний колір”: у значення слова *ніч* ця сема включена як головна, а слова *очі* – як культурний компонент. Наївне пояснення зв'язку між кольором очей і ночі знаходимо в народних піснях: “*Чом в тебе, госпосю, очки чорненькі?*” / “*То від ноченьки, мій ти миленький*” (УНП 2, с. 324); “*А я маю чорні очі, / То я втраплю й серед ночі*” (УНП 1, с. 92).

За даними асоціативних словників, у носіїв російської мови спостерігається низка колористичних асоціацій до слова *глаз*: *голубий* – 12, *синій* – 8, *карий* – 3, *зелений* – 1, *коричневий* – 1, *сірий* – 1 [22, с. 82], асоціації носіїв української мови відрізняються: *око голубе* – 74, *каре* – 50, *чорне* – 43, *синє* – 31, *зелене* – 28, *сіре* – 19, *коричневе* – 5 [1, с. 196]; кількісні показники переконують нас, що темний колір очей у сприйнятті українців, по-перше, інтенсивніший і багатший (*карий, коричневий, чорний* в українців проти *карого, коричневого* в росіян), а по-друге, за переважання “світлих” колористичних асоціацій і в українців, і в росіян, в українців “темні” не набагато відстають від “світлих”.

Народнопоетична картина світу естетизує чорний колір, який є інтенсивним і контрастним на тлі *білого личка*: *Ой в городі шовковиця – / Чорні брови в поповича; / А я свої в сажу вмажу – / Поповича переважу* (УНП 1, с. 33); *Ой піду я, молодая, / Понад гірненьками / Та розпушу чорні кудрі / Понад брівоньками* (УНП 1, с. 34); – *Мої чароньки – чорні брівоньки, / Моя принада – сама молода* (УНП 1, с. 37); *Та й коника [веду], та й кобилку, / Та й дівчину-чорнобривку, / Гей, біла лілея, / Чорнява, кучерява дівчина / Із чорними очима* (УНП 1, с. 38); – *Чого, мила, задумалась, / Карі очі зарюмала?* (УНП 1, с. 46); *По дорозі ворон, по дорозі чорний: / “Подивися, галочко, який я моторний!”* (УНП 1, с. 43); *Ой у полі верба, / Холодна вода, / Там дівчина чорнявая / Водицю брала* (УНП 1, с. 51); *Коло тої берези дівка стояла, / Хороша, чорнява, на личко білява* (УНП 1, с. 101).

У чорному кольорі ночі та очей – характерна для міфомислення єдність протилежностей: краса і небезпека (“*А в мене чари, чари готові: / Білеє личенько і чорні брови*” (УНП 1, с. 133); “*Зсушила мене / Молода дівчина, / Що з карими очима, / З карими очима, / З чорними бровами*” (УНП 1, с. 150); щастя і нещастя (*Любилися чорні очі, / Уже перестали* (УНП 1, с. 251); *Ой ізрада, карі очі, ізрада!* (УНП 1, с. 506); – *Нічку стою з дівчиною, на другу важу* (УНП 1, с. 510).

У римовому кліше *чорні очі – темні ночі* характерна для народнопоетичної мови семантична тавтологія: “*Очарую руки, ноги і чорнії очі, / щоб не ходив до дівчини темненької ночі*” (УНП 1, с. 154); “*Пасла коника до темненької ночі, / Припала роса на мої чорні очі*” (УНП 1, с. 303).

Українська *ніч* пов'язується з українськими реаліями – *совиними очима*, що добре бачать уночі, *соколовими очима*, що здатні пронизати поглядом темряву, *очима солов'я*, який співає вночі: “*Коли б мені крильця та совині очі, / Полетіла б до матінки на чотири ночі*” (УНП 2, с. 38); *Шов Гриць з вечорниць / Темненької ночі – / Сидить сова на пеньку, / Витріщила очі* (УНП 2, с. 375); *В зозуленьки візьму крила, / В соколонька – очі / Та й полину до милого / Темненької ночі* (УНП 1, с. 389); *Ой коли б мені, мила, / Та орлові крила, Та орлові крила, / Солов'їні очі... / Ох орлові крила / Та солов'їні очі – / Я знявся, полетів би / До милої вночі* (УНП 1, с. 469).

Головне в кліше *очі – ночі* не тільки звукова близькість між словами, а й семантична, що доводить наявність нетипової для фольклору неточної рими: *Ой плачу ж я плачу / Темненької ночі, / Немає покою / Моїм карим очам* (УНП 1, с. 354), – та варіантів: *Та й почали ж вони дитину ділити: / Котрому ручка, котрому ніжка, / А матері очки, що не спала ночки* (УНП 2, с. 126).

У римовому кліше *очі – ночі* втілений зв'язок між самими денотатами: *очі і ніч* пов'язані сном (*Ой смутен же я, смутен / Та темної ночі, / Ой сам же я не знаю, / Да чому не сплять очі, / Не сплять мої очі / І вдень, і вночі* (УНП 1, с. 380); неможливістю бачити (*Ой не сватай мене вночі, / Повилазять тобі очі* (УНП 1, с. 128); “*Перепеличенько, не літай так поночі, / Бо повиколюєш на стерничку очі*” (УНП 2, с. 187), психологічним станом – сумом (*Плачуть мої очі темненької ночі* (УНП 1, с. 404); *А тепер я плачу, ой як вдень, так вночі, / Вже я не виплачу свої чорні очі* (УНП 1, с. 399). Та, очевидно, зв'язок у римовому кліше *очі – ночі* ще глибший. Лексеми *очі і ночі* об'єднані архетипом Хаосу/Космосу, утіленим у міфологемі зорі – *очі неба*: *Зорі-очі, очі-зорі / Тут і там. / Тут зорять – до дна прозорі, / Там зорять – як іскри в морі... / Зорі-очі, очі-зорі, / Я співаю вам! / Хай не*

криють хмари темні, / Зорі, вас, / Бо мені і так таємні / Ви – земні і ви – надземні... (Вороний, с. 117); *Зорі – очі весняної ночі! / Зорі – темряви погляди ясні! / То лагідні, як очі дівочі, / То палкі, мов світла прекрасні* (Українка, с. 122); *До очей заховались дві зірки тремтливі* (Мовчан); *До всіх зіниць, / до всіх зірниць / я підіймаю спрагли руки* (Сингаївський); *Задивляюсь у твої зіниці, / Голубі й тривожні, ніби рань. / Крешуть з них червоні блискавиці / Революцій, бунтів і повстань* (Симоненко, с. 153). За спостереженням С. Я. Єрмоленко, “у поетичному мовомисленні відбувається ніби зустрічний рух: очі порівнюються із зорями, а зорі – називаються очима неба. Звідси й характерний епітет *яснооки зорі*” [5, с. 82].

Римове кліше *очі – ночі* створює глибокий звуко-смісловий образ, який стає позатекстовим елементом і, не пов’язуючись із конкретним текстом, продовжує існувати в мовній свідомості носіїв української мови. Ця етнокультурно забарвлена римопара змогла проникнути в книжну мову XVII–XVIII ст. навіть попри обмеження милозвучності, які накидали віршописцям тогочасні поетики: трактати з поетичного мистецтва не рекомендували закінчувати віршовий рядок на *-чи* [20, с. 86]: *Красоту неволею ставить в очі, / І в постелі будуть без покоя ночі* (УЛ, с. 39); *Сивейкі очі, / Яко зізди вночі, / Коли єсть погода* (УЛ, с. 123); *Но тот уломил ногу, другой скосил очі, / Что сиділ з бумажками ноябрьської ночі!* (УЛ, с. 196).

Поезії Т. Г. Шевченка було відоме римове кліше *очі – ночі*, що пояснюється, безумовно, народнопоетичним впливом: *Закрякали чорні круки, / Виймаючи очі. / Заспівали козаченьки / Пісню тії ночі* (Шевченко, с. 87–88); *Не дві ночі карі очі / Любо цілувала* (Шевченко, с. 93); “*За що закрав їх добрі оі, / І вільний розум окував / Кайданами лихої ночі!..*” (Шевченко, с. 290); *Минають дні, минають ночі, / Минає літо, шелестить / Пожовкле листя, гаснуть очі* (Шевченко, с. 367). Поет не зловживав кліше *очі – ночі*, він також широко використовував римопару *очі – дівочі*, а також *очі – хоче*. Чому кліше *очі – дівочі*, іноді навіть з нульовим римовим інтервалом, настільки актуальне в Шевченковій поезії? Чому в пізній період творчості римові домінянти у Т. Г. Шевченка змінилися? Це предмет окремого вдумливого дослідження саме Шевченкової мови.

Поезія ХХ – поч. ХХІ ст. дала нові можливості для використання римового кліше *очі – ночі*; сучасний поетичний текст актуалізує вертикальний контекст і вертикальний смисл цієї римопари, уможлиблюючи індивідуально-авторське застосування її звукового, смислового та етнокультуровиражального потенціалу для створення свіжих художніх образів: *Будякові очі / Важкими бджолами, вмираючи, гудуть, / Татарський кінь стриже вухами ночі* (Вінграновський, с. 31); *То кажаний ряд / Заплутався у сонному волоссі ночі... / Ходімте в сад. Я покажу вам сад. / Його сумління покажу вам очі* (Вінграновський, с. 42); *У дні оці і ночі / Вчорашніми очима я дивлюсь / В твої сьогоднішні передвечірні очі* (Вінграновський, с. 68); *Спалив без свідків, язиків, очей – / Лиш ви і я. Удвох. Обоє. тихо. / Хто дасть мені хоч ніч із тих ночей? / Із тих одвертостей хоч крихітливу криху?* (Вінграновський, с. 47).

Отже, на прикладі римопари *очі – ночі* ми з’ясували, що причина стійкості римових кліше, які в літературознавстві кваліфікуються як банальні рими, полягає не лише у звуковій і семантичній близькості слів, що римуються, а й у тому, що за сполученнями цих слів закріплюються етнокультурні смисли. Звукова, смислова та етнокультурна злютованість компонентів кліше допомагає поетам створювати індивідуально забарвлені художні образи. Римове кліше *очі – ночі* не унікальне в українській поетичній картині світу; воно також притаманне російській (*очи – ночи*) та білоруській (*вочы – ночы*), але в національних картинах світу це кліше має свої етнокультурні смисли, зумовлені унікальністю менталітетів та літературними традиціями. Порівняння кліше в цьому плані може стати перспективою подальшого дослідження.

Література

1. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко. – Львів : Вища школа, 1989. – 328 с.
2. Версифікація: Теорія і практика віршування : підручник / Г. Ф. Семенюк, А. Б. Гуляк, О. Є. Бондарева. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид.-полігр. центр “Київський університет”, 2008. – 303 с.

3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: монографія / І. О. Голубовська. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
4. Єрмоленко С. Я. Слово в народній пісні / С. Я. Єрмоленко // Культ. слова. – К., 1976. – Вип. 10. – С. 56–69.
5. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури: монографія / С. Я. Єрмоленко. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
6. Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория / В. М. Жирмунский. – Петербург, 1923. – 340 с.
7. Кацнельсон А. І. Правдива іскра Прометея / А. І. Кацнельсон. – К.: Дніпро, 1968. – 177 с.
8. Качуровський І. В. Фоніка: підручник / І. В. Качуровський. – К.: Либідь, 1994. – 168 с.
9. Коптілов В. В. Майстерність римування в поезіях Т. Г. Шевченка останнього періоду творчості / В. В. Коптілов // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. – К.: Видавництво АН УРСР, 1964. – С. 155–162.
10. Костенко Н. В. О рифме Т. Г. Шевченко [Електронний ресурс] / Н. В. Костенко. – Режим доступу:
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apsf_lil/2009_20/Kostenko.pdf. – Назва з екрана.
11. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультуро́логия: курс лекцій / В. В. Красных. – М.: ИТДГК “Гнозис”, 2002. – 284 с.
12. Левый И. Искусство перевода / И. Левый; пер. с чеш. и предисл. В. Россельса. – М.: Прогресс, 1974. – 397 с.
13. Лейбов Р. Рифменное клише как аргумент в идеологических спорах: к истории одной русской рифмопары [Електронний ресурс] / Р. Лейбов, С. Степанищева, И. Фрайман. – Режим доступу:
<http://r-l.livejournal.com/820057.html>. – Назва з екрана.
14. Лесин В. М. Літературознавчі терміни: довідник / В. М. Лесин. – К.: Рад. школа, 1985. – 251 с.
15. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.
16. Маковей О. С. Твори: у 2 т. / Осип Маковей; упор., прим. О. В. Мишанича. – К.: Дніпро, 1990.
Т. 2: Художня проза. – 1990. – 540 с.
17. Маслова В. А. Лингвокультуро́логия: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М.: Изд. центр “Академия”, 2001. – 208 с.
18. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша: монографія / А. К. Мойсієнко. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.
19. Свиридов С. В. “Любовь – морковь” Булата Окуджавы (судьба и смысл одного рифморядя) [Електронний ресурс] / С. В. Свиридов. – Режим доступу:
http://ksp.dp.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=261&catid=36:2010-05-13-14-49-39&Itemid=54. – Назва з екрана.
20. Сивокінь Г. М. Давні українські поетики / Г. М. Сивокінь. – 2-ге вид., з дод. – Х.: Акта, 2001. – 166 с.
21. Сидоренко Г. К. Від класичних нормативів до верлібру / Г. К. Сидоренко. – К.: Вища школа, 1980. – 183 с.
22. Словарь ассоциативных норм русского языка / под ред. А. А. Леонтьева. – М.: Издательство Московского университета, 1977. – 192 с.
23. Тынянов Ю. Н. Проблема стихотворного языка / Ю. Н. Тынянов. – Л.: Academia, 1924. – 140 с.
24. Ференц Н. С. Основи літературознавства: підручник / Н. С. Ференц. – К.: Знання, 2011. – 431 с.
25. Фрайман И. О возможности соотнесения рифмы и поэтической тематики: на материале лирики XVIII – первой половины XIX века / И. Фрайман // Внутренние и внешние границы филологического знания. Материалы летней школы молодого филолога / под общей ред. Т. В. Цвигун и А. Н. Чернякова. – Калининград: Изд-во КГУ, 2001. – С. 49 – 56.
26. Boele O. The North in Russian Romantic Literature / Otto Boele. – Amsterdam – Atlanta: Editions Rodopy B. V., 1996. – 309 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

Вінграновський – Вінграновський М. Сто поезій / Микола Вінграновський. – К. : Молодь, 1967. – 126 с.

Вороний – Вороний М. Твори / Микола Вороний. – К. : Дніпро, 1989. – 688 с.

Мовчан – Мовчан П. Сон [Електронний ресурс] / Павло Мовчан. – Режим доступу: http://www.poetryclub.com.ua/metsr_poem.php?poem=17372. – Назва з екрана.

Симоненко – Симоненко В. Берег чекань / Василь Симоненко [вибір і коментарі І. Кошелівця]. – К. : Наук. думка, 2001. – 246 с.

Сингаївський – Сингаївський М. Земля дітей [Електронний ресурс] / Микола Сингаївський. – Режим доступу: <http://virchi.narod.ru/poeziya/sing-grono.htm>. – Назва з екрана.

Українка – Українка Леся. Твори : в 10 т. / Леся Українка. – К. : Держ. вид. худ. літ., 1963. – Т. 1. – 466 с.

УЛ – Українська література XVIII ст. : поетичні твори; драматичні твори; прозові твори / вступ. стаття, упор. і прим. О. В. Мишанича ; ред. тому В. І. Кречотень. – К. : Наук. думка, 1989. – 696 с.

УНП 1 – Українські народні пісні : родинно-побутова лірика. – К. : Дніпро, 1964. – Ч. 1. – 588 с.

УНП 2 – Українські народні пісні : родинно-побутова лірика. – К. : Дніпро, 1965. – Ч. 2. – 528 с.

Шевченко – Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко [редкол: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837 – 1847. – 784 с.